

Ткачук М.Л.

ЯК ВИВЧАЛИ ІСТОРІЮ ФІЛОСОФІЇ В КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена аналізу особливостей функціонування історії філософії як навчальної дисципліни в Київській духовній академії - одному з найважливіших східнослов'янських філософських осередків.

Як то не прикро, питання, сформульоване у назві цієї статті, постає предметом спеціальної розвідки вперше. Досвід викладання і вивчення філософських дисциплін (у тому числі історії філософії) у вищих навчальних закладах колишньої Російської імперії якось ніколи не цікавив істориків філософії. Радянські дослідники - з цілком зрозумілих причин - воліли в кращому разі його "не помічати", натомість сучасних фахівців вочевидь не вельми надихає перспектива архівного пошуку і збирання по крихтах бодай елементарних відомостей, без яких неможливе повноцінне історико-філософське дослідження. Втім питання про те, як вивчали історію філософії в часи, що подарували вітчизняній культурі цілу низку оригінальних мислителів, не кажучи вже про першорядних фахівців у цій галузі філософського знання, має не лише вузькофаховий або історико-статистичний інтерес: звертаючись до нього сьогодні, українська історико-філософська наука, що переживає катастрофічне падіння професійної "планки", може винести для себе чимало повчального і корисного. Переконати у цьому читача спробую на прикладі славнозвісної Київської духовної академії.

Сучасним студентам і викладачам важко уявити ті не такі вже й давні часи, коли вивчення філософії в освітніх інституціях зовсім не вимагало спеціального звернення до її історії. Втім на теренах Російської імперії історія філософії здобула статус окремої навчальної дисципліни лише на зламі XVIII-XIX століть, у роки так званої "павлівської" реформи, що стала першим кроком у справі впорядкування духовно-освітніх закладів і увінчалась прийняттям єдиного для всіх академій і семінарій Статуту (1798). Останній, уніфікуючи навчальний процес у духовних школах, вводив і низку нових предметів викладання, в тому числі - *скорочену*

історію філософських систем і природну історію, що разом із логікою, метафізикою, моральною філософією та фізикою ставали складовими філософської освіти в академіях. Щодо змістовного наповнення філософських курсів, означена реформа остаточно закріплювала перемогу вольфгангівської "методи" над схоластичним аристотелізмом, надаючи статус офіційно рекомендованих для вивчення філософії виданих у латинському оригіналі й російському перекладі посібникам Ф.Х.Бауммайстера з логіки [1], метафізики [2] та моральної філософії [3]. За керівний історико-філософський посібник була обрана "Скорочена історія філософії" вольфганга І.Я.Бруккера [4].

Втім, і від переходу до вольфгангівства, і від введення історико-філософського курсу до навчальних програм російських академій марно було очікувати, за умов збереження старих форм і способів викладання, значного поштовху до розвитку академічної філософії. Реформа 1798 р. особливо увиразнила кризовий стан академічної освіти, що вимагала не "косметичних" напівзаходів, а рішучої й кардинальної перебудови, відповідної вимогам часу. Адже жодні нові курси не могли зарадити віджилому свій вік схоластичному типу шкільництва з його нескінченними диспуатами, засиллям латини й зверненням не стільки до розумових, скільки до мнемотехнічних здібностей студентів. Млява і нерішуча, "павлівська" реформа залишала академіям їх усталений спосіб життя, загальноосвітній характер і принцип поєднання нижчої, середньої і вищої шкіл.

Набагато рішучішою й дієвішою виявилась "олександрівська" реформа духовної освіти, розпочата 1807 р. Надання духовним академіям статусу спеціалізованих вищих богословських закладів, підкріплене необхідними матеріальними засобами й реструктури-

зацією навчального процесу, реорганізація духовної школи за чотирма рівнями (парафіяльні училища, повітові училища, єпархіальні семінарії, духовні академії), виявились тими заходами, що надали духовній освіті характер злагодженої системи і стали потужним стимулом для розвитку в духовних академіях богословських і філософських наук. Поважне місце останніх у житті російських духовних академії остаточно закріплює Статут 1814 р., згадати який тим більше важливо, що саме ним упродовж п'яти десятиліть унормовувалась діяльність Київської духовної академії.

За Статутом 1814 р., духовні академії, перетворюючись на спеціалізовані вищі богословські заклади, позбавлялись широкого кола навчальних дисциплін, традиційних для попередньої доби загальноосвітніх шкіл. Упродовж перших двох років (нижче відділення) вивчались філософські дисципліни, словесність, історія та математика. Третій і четвертий роки навчання (вище відділення) присвячувались виключно богословським предметам (догматичне, моральне, викривальне, співбесідне богослов'я, герменевтика, канонічне право, церковні історія, археологія, географія, словесність, Святе письмо). Протягом усього академічного курсу тривало поглиблене вивчення мови - грецької, латини, єврейської, німецької і французької (в Київській духовній академії в 1825-1844 рр. до них додавалась польська).

Філософські предмети (історія філософії, логіка, психологія, метафізика, моральна філософія) посідали визначальне місце у навчальних планах нижчого відділення, перевищуючи за обсягом (10 годин на тиждень) усі інші дисципліни. І це не випадково, адже саме філософські курси мали виконати головну роль у подоланні розколу між вірою і розумом академічних вихованців, у ствердженні в їх свідомості переконання, що не може одне й те саме міркування бути справедливим у поняттях філософських і хибним у поняттях християнських.

Покладаючи на філософію відповідальну місію, Комісія духовних училищ, що опікувалась духовною школою упродовж 1808-1839 рр., добре подбала, аби надати викладання філософських дисциплін чітких орієнтирів. Зокрема, Статут 1814 р. приділяє цьому питанню спеціальний розділ, авторство якого належить відомому згодом московському митрополиту Філарету (Дроздову).

Передусім, у Статуті знаходимо чітке розрізнення між семінарськими і духовно-академічними курсами філософії: якщо на перші покладалась суто пропедевтична функція опанування філософською термінологією (§ 158), то перед другими висувалося завдання "викладом про кожний предмет міркувань славетніших філософів, порівнянням їх між собою, розв'язанням і приведенням їх до спільного якогось начала, дати вихованцям поняття про істинний дух філософії, привчити їх самих до філософських досліджень і ознайомити з кращими методами таких" [5]. Неважко зрозуміти, що у світлі такого завдання статус *визначальної* дисципліни в духовно-академічній філософській освіті набувала саме *історія філософії*, на чому особливо наголошував § 163 Статуту. Поряд з історією філософії спеціальний акцент робився на *моральну філософію* - етику, або ж, за тодішньою термінологією, іфіку (§ 164).

Разом із тими загальними орієнтирами викладання філософських курсів в академіях мало й чіткі методологічні настанови. Головна з них стосується самих параметрів духовно-академічної філософії, необхідності її розвитку в межах православної ортодоксії, усвідомлення того, що розум людський не здатний дійти істини власними зусиллями, без світла одкровення, яке виголошується справжнім джерелом філософії. Відтак вивчення історії філософії підпорядковується "спеціальній" меті - доведенню того, що "істина одна, а помилки нескінченні" (§ 160). Такою, що найбільше наближається до істини, згаданий Статут визначає філософію Платона і "кращих його послідовників", офіційно надаючи традиції платонізму пріоритетного значення в історико-філософських уподобаннях православного богослова.

Значну увагу Статут 1814 р. приділяє й методиці викладання, оголошуючи головним завданням викладача сприяння "розкриттю власних сил і діяльності розуму у вихованцях" [6]. §§ 125 і 126 Статуту фактично забороняють надмірно широкі виклади, в яких "професори силкуються більше показувати свій розум, ніж збуджувати розум слухачів", а також надзвичайно популярне до тієї пори диктування уроків в класі, вимагаючи "примушувати студентів самих розтлумачувати істини, їм відкриті, підштовхуючи їх до цього завданнями і питаннями й відразу виправляючи їхні похибки" [7]. Статут спеціально вима-

гає супроводжувати виклад історії філософії "аналітичним розбором самими студентами і вправліннями власного їх розуму через різні філософські твори, завжди здоровою критикою професора скеровані" [8], орієнтуючи викладача та студента на вивчення першоджерел. Особливо промовистою щодо останнього видається "апологія" Платона з § 161: "У писаннях його і в писаннях кращих його послідовників професор має шукати ґрунтовного філософського вчення; але при цьому слід зауважити, що ніколи не знайде він цього вчення в уривках і коротких витягах, на різні його думки виданих: у них дивним чином невіглаством тлумачів усе спотворено. Справжньої ж його системи слід шукати сумлінним і тривалим випробуванням і вправлінням у достеменних його творах" [9].

Отже, у Статуті 1814 р. знаходимо чимало нових і важливих положень, що виявились потужним стимулом для розвитку духовно-академічної філософії: історія філософії, щойно введена до академічного розкладу, набуває статусу фундаментальної філософської дисципліни; джерелознавчий підхід вперше визнається за необхідну умову її вивчення і викладання; впроваджується компаративістська, по суті, методика типологічного зіставлення філософських вчень і вивчення їхнього генетичного зв'язку*; заохочуються самостійні історико-філософські студії викладачів і студентів. Важко переоцінити значення всіх цих новацій за доби домінування "компендіумів" і товчіння, успадкованих від попередньої школи.

З огляду на доволі прогресивну "філософську" частину згаданого Статуту, може скластися враження, буцімто керівники російської духовної просвіти тільки й робили, що клопотали про підвищення рівня філософської освіти в академіях і зростання у них "самодіяльності спекулятивної думки". Щоправда ревнителі просвіти в Росії у більшості своїй добре розуміли неunikність і необхідність філософської підготовки майбутніх служителів слова Божого, втім опікувалися не вільним розвитком філософської думки, а ствердженням і поширенням "здорової філософії", відповідної істинам православного

вірочення. "Істинний філософ є *істинний християнин*, якому одкровення не забороняє використання розумової сили його, але слугує ароматом, що охороняє науки від псування" [11] - з цієї керівної настанови добре зрозуміло, якої філософії потребувала "офіційна" Росія, пов'язуючи особливі сподівання щодо її розробки саме з духовними академіями, де будь-якій з філософських наук якнайбільше забезпечувався статус "служниці богослов'я". В.Аскоченський, вихованець і один з перших істориків Київської духовної академії, роз'яснює позицію Комісії духовних училищ цілком відверто: "Час перебудови духовних академій якраз збігався з часом бродіння філософуючих умів на заході Європи. ... Уряди Франції, Пруссії і Австрії з жахом відкинули начала, якими уявні філософи хитали вівтарі й трони; а в Росії міністр народної просвіти кн. Голіцин відверто протестував проти богосупротивного вчення самого Шеллінга, певне, менш за інші небезпечного для православ'я і російської народності. Попри все це Комісія духовних училищ не побоялась ввести викладання філософії у перебудовувані школи; адже знала, на яких засадах заснована там просвіта; на досвіді пересвідчилася, що за глибоко християнської налаштованості як викладачів, так і самих слухачів справа філософування не може набути там того небезпечного характеру, проти якого з таким патріотичним запалом і благочесною ревністю повставав розумний нагляд народної просвіти. До того ж треба було протиставити якусь перепону шкідливому вченню, що просувалося на святу Русь через adeptів європейського філософування" [12]. Остання ремарка В.Аскоченського видається особливо важливою для розуміння акценту, зробленого в Статуті 1814 р. щодо викладання в духовних академіях історико-філософського курсу, який мав слугувати переконливою ілюстрацією марності зазіхань людського розуму сягти істини без вищого світла одкровення. Відтак зрозуміло, що і розвиток дискурсивних здібностей вихованців, і заохочення їх до самостійної філософської творчості не повинні були, згідно з тим же Статутом, виходити за межі катехізису.

Суперечливість офіційних настанов щодо духовно-академічної філософії особливо увиразнюють й численні додаткові інструкції, необхідність дотримання яких аж ніяк не сприяла розвитку самостійної філософської творчості вихованців академій. Так, вимогу

* Статут зобов'язує професорів філософії вести слухачів "прямо до самих першоджерел філософських міркувань, і в них показувати ... як первісні їх засади, так і зв'язок різних теорій між собою" [10].

вивчати історію філософії за джерелами Комісія духовних училищ супроводжувала настановами на адресу і викладачів, і студентів неunikно дотримуватись призначених нею посібників - досить промовистою видається збережена в архіві Київської духовної академії інструкція "Визначення книг, якими виключно мають керуватися у викладанні уроків наставники в академіях, семінаріях і нижчих училищах, із заборonoю писати власні свої уроки" від 12 червня 1825 р. [13], що доповнювала надісланий до духовних закладів ще 1817 р. так званий "реєстр класичних книг", дозволених до вивчення. Цією інструкцією особливо наголошувалося на неприпустимості "зайвих мудрувань" і "самодіяльності" у викладах професорів й визначалося "межі, за які не повинні виходити наставники" філософії, керівництва Д.Вінклера та І.Я.Бруккера. Якщо ж згадати, чим закінчувались у першу чверть XIX ст. спроби самостійної творчості духовно-академічних професорів, не кажучи про студентів, то стає зрозумілим, чому в пореформованих академіях не надто поспішали із втіленням у життя навіть того, що дозволялось Статутом чи інструкціями.

Так, у тому ж архіві Київської духовної академії знаходимо інструкцію Комісії духовних училищ, що ще 8 вересня 1819 р. (тобто напередодні відкриття КДА) дозволяла вибирати між латинською і російською мовами викладання, втім викладачі Академії аж до початку 30-х років надавали перевагу звичній латині. Логіка і метафізика, як і раніше, читались в усіх пореформованих академіях за згаданими вище підручниками Ф.Х.Баумайстера та Д.Вінклера, моральна філософія викладалась за посібником Ф.С.Карпе (визнаним згодом не достатньо благонадійним і вилученим 1825 р. з духовно-академічних програм), історія філософії - за "класичною" книгою І.Я.Бруккера "Скорочена історія філософії". Цей зручний для викладання вольфганський "набір" пропонувався студентам духовних академії, у тому числі й Київської, аж до початку 30-х років, виглядаючи на тлі тогочасної європейської філософії явним анахронізмом. Втім, "вибір зразків для наслідування не з найбільших, самостійних і яскравих представників філософії, а з другорядних, наслідувачів, популяризаторів" [14], залишався характерною ознакою і університетської, й, особливо, духовно-академічної філософії до середини XIX ст.

Професори філософії залюбки використовували рекомендовані підручники хоча б тому, що на власну філософську творчість у більшості з них фактично не залишалось ні сил, ні часу. Досить згадати першого викладача філософії в Київській духовній академії Івана Скворцова, чиє навантаження на початку академічної кар'єри перебувало на межі людських можливостей: професорові доводилось нести на собі в прямому розумінні тягар викладання всіх філософських курсів. Відтак не дивно, що власна філософська позиція І.Скворцова набувала тих "загальних і розпливчастих рис", в яких дорікають йому дослідники.

Історико-філософський курс І.Скворцова, який довелося прослухати першому випускові Київської духовної академії, вирізнявся, кажучи словами В.Аскоченського, "нарочитою широкістю": халдеї, перси, індійці, єгиптяни, кельти та інші, так звані варварські, народи зі своїми "містико-дитячими поглядами", античні мудреці та філософи, юдеї, фарисеї, садукееї, есеї, терапевти, гностики, кабалісти, неоплатоніки, св. отці Церкви й християнські філософи, схоласти, Бекон, Ляйбніц, Мальбранш, Берклі, Спіноза, Локк, Декарт, Кант, Фіхте, Якобі, Шеллінг - ось та "широка галерея умів філософуючих", яку відкривав своїм слухачам київський професор [15].

До речі схема, наведена В.Аскоченським, цілком відповідає текстам лекцій І.Скворцова з історії філософії, знайденим нами в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського [16]. Як і всі свої лекційні курси, складені до початку 30-х років, І.Скворцов читав історико-філософський курс латиною. Його обізнаність в оригінальних текстах не викликає сумніву, втім безпосереднім джерелом лекцій професора вочевидь слугували, згідно з інструкціями, латиномовні історико-філософські компендіуми І.Я.Бруккера "Критична історія філософії" і "Скорочена історія філософії" [17], що вирізнялись інформативною насиченістю і ледь не буквальною викладу матеріалу, але водночас хибували поверховістю й відсутністю як розуміння внутрішнього зв'язку між філософськими вченнями, так і відмінності між міфологією, релігією та філософією. Цей самий недолік знаходимо і в курсі І.Скворцова.

Разом із тим, слід відзначити і певну міру самостійності у викладах російського професора, адже керівництво І.Я.Бруккера закінчується філософією Ляйбніца, а І.Скворцов

знайомив студентів і з новітньою німецькою філософією - Кантом, Фіхте, Шеллінгом, Якобі, Ешенмайєром. Щоправда, виклад професором їхніх учень носив не більш ніж ознайомчий характер і мав на меті увиразнити існування істин, не підвладних розуму й приналежних лише вірі. Іншого викладу від І.Скворцова, який вважався взірцем благочесності й благонадійності та шанувався як зразковий професор філософії, годі було й сподіватись, адже теза про те, що "у самій лише скарбниці одкровення слід шукати істинну мудрість, і начало істинної філософії у Тому, Котрий є всього Начало й Кінець" [18], слугувала надійним керманичем в усіх його філософських курсах. Зміст їх може бути зведений, власне, до однієї тези: начала філософії вміщені у Св. Письмі. "Ісус Христос є єдиний вчитель істини для всіх істот розумних. Поза ним немає світла, немає істини. Сліпою є та філософія, яка не визнає цього; божевільна та мудрість, що відкидає вчення одкровення. Ми - християни, й нам не простимо любити філософію якогось Арістотеля чи Платона дужче, ніж філософію Ісуса" [19], - цього принципу, висловленого у промові "Про метафізичні начала філософії", виголошеній на урочистому відкритті Київської духовної академії 1819 р., І. Скворцов неунікно дотримувався і в своєму історико-філософському курсі.

Слід відзначити, що попри те, що І. Скворцову належить авторство кількох історико-філософських статей [20], історія філософії власне не була предметом наукових зацікавлень професора, які зосереджувались передусім у галузі канонічного права. За словами Д. Поспехова, він взагалі "не любив історико-філософських екскурсів", і якщо торкався міркувань того або іншого філософа, "то для того лише, аби чи спростувати його, чи протиставленням його істинному вченню краще відтінити сутність останнього" [21]. Не випадково вже 1823 р. І. Скворцов з радістю переключив читання історико-філософського курсу на плечі свого вихованця, магістра першого випуску Карпа Грузіна, залишивши за собою викладання інших філософських дисциплін. Втім, і у Скворцових викладах логіки чи метафізики так само важко знайти свідчення серйозного філософського інтересу і самостійної творчості. Як згадують слухачі професора, "філософські лекції, читані ним в академії, ... не надто вирізнялись ні широкою й багатобічною філософською вченістю, ні

особливою широтою й всеохопністю поглядів, ні тонкими діалектичними звивами думки, ні розлогими й глибокими аналізами" [22]. Втім, не маючи таланту блискучого лектора й "повідомляючи своїм слухачам зовсім небагато" [23], І.Скворцов вочевидь вирізнявся вмінням зорієнтувати студентів на систематичну самостійну роботу, якої, як пам'ятаємо, вимагав вищезгаданий Статут. Методична виваженість і вимогливість професора, при зви чаєння вихованців до логічного і послідовного способу міркування та його викладу, прищеплення студентам елементів критичного мислення, акцент на вивчення першоджерел - все це, можливо несподівано й для самого І.Скворцова, сприяло становленню, бодай повільному, філософської науки у новоствореній Академії.

Звісно, становлення це і не могло бути процесом одномоментним. Марно було очікувати, що з перших років філософія в Київській духовній академії вийде за межі суто навчального процесу й постане предметом живого творчого інтересу. Останнє значною мірою залежало від особистості викладача - а саме цього особистісного творчого начала, принаймні щодо філософії, бракувало І.Скворцову. Адже зміг В.Кутневич, котрий посів філософську кафедру Московської духовної академії майже в один рік із І.Скворцовим, пробудити у своїх вихованців більше ніж навчальний інтерес до філософії, переконливим свідченням чого вже на початку 20-х років стала самодіяльна студентська корпорація "Вчені бесіди", зосереджена на вивченні новітньої німецької філософії. Її учасники "у вільні години збирались на бесіду, філософували, сперечались, допомагали один одному у розумінні Кантова вчення, працювали над перекладом технічних слів його мови й розбирали системи його учнів" [24]. Нічого подібного в Київській духовній академії не знаходимо. Якщо й були серед її студентів 20-х років одиниці, захоплені філософією, - саме серед них "блукали" рукописні переклади і тексти Фіхте, Шеллінга, Окена, - то захоплення це вони винесли з семінарських років, а не з лекцій і спілкування з І.Скворцовим. Досить показово, що як "провідника новітньої філософії чи піонера її в академії" згадують вихованці кінця 20-х років студента Окопенка, вихідця з катеринославської семінарії [25], а не того, кому це личило за самим його статусом професора філософії.

Дух оновлення і творчості внесла в життя Київської духовної академії ректорська і викладацька діяльність архімандрита Інокентія (Борисова). Саме роки ректорства Інокентія відзначені особливим піднесенням філософських наук у КДА, що впродовж 30-х років збагатила вітчизняну культуру низкою непересічних фахівців і творчих особистостей.

Інокентій виявився саме тією неординарною постаттю, якої так не вистачало викладацькому складу Академії з часів її відкриття. Дух реформаторства, яким позначена діяльність Інокентія як богослова і просвітника, дуже швидко передавався його вихованцям, збуджуючи їхню думку і слово. В особі Інокентія, що посів богословську кафедру КДА 1831 року, студенти вперше, мабуть, побачили не заклопотаного тим, аби не вийти за межі встановленого посібника професора, а людину з широким кругоглядом і величезною ерудицією в різних галузях знання. Ще більшою дивиною був для київської академічної аудиторії справжній, живий філософський інтерес Інокентія, що робив його таким не схожим на тих, кого вони досі бачили за філософською кафедрою - І.Скворцова, К.Грузіна, О.Шокотова. І хоча формально Інокентій не мав стосунку до викладання філософії в Київській духовній академії, саме йому остання зобов'язана пробудженням філософської творчості.

Магістр I курсу (1819-1823) Київської духовної академії, Інокентій, мабуть що добре пам'ятав студентські роки, коли "більше сам навчав себе через читання, роздуми й вправлення у творах, ніж через лекції наставників, які зовсім не задовольняли його" [26]. Та на відміну від Інокентія, студенти кінця 20 - початку 30-х років вже не мали, через брак книг, належних можливостей і для самоосвіти: "нитка сучасної літератури давно випущена (якщо тільки була колись) з рук... Навіть бібліотеці давніх мов не вистачає багато чого, бодай необхідного" [27], - такими були враження Інокентія від академічної бібліотеки (якою опікувався, до речі, І.Скворцов) в рік повернення до Києва. Досить промовистим видається той факт, що до доби Інокентія Київська духовна академія не передплачувала навіть періодики: "Ми тому й перебуваємо у давно минулому часі й нерідко змушені працювати над тим, що, можливо, зроблено вже кілька разів, й до того ж краще" [28], - ремствував Інокентій, прохаючи тодішнього обер-прокурора посприяти розв'язанню елементарних академічних потреб.

Та поповнення бібліотеки, що з 30-х років набуло систематичного характеру, було лише частиною важливих зрушень в академічному житті за часів ректорства Інокентія. Надзвичайно важливою подією стала відмова від латини і перехід на російську мову викладання, впроваджений ним 1831 року, що виявилось значним поштовхом для розвитку богословських і філософських студій в Академії, а згодом і за її межами. Захоплення Інокентія новітнім німецьким ідеалізмом відіграло вирішальну роль у піднесенні на якісно новий рівень викладання всіх філософських дисциплін у КДА. Відмова від давно застарілого підручника Вінклера, заохочувана Інокентієм, особливо сприяла відходу від вольфіанства - навіть І.Скворцов, що перейшов на російську мову викладання з 1831 р., робить помітний ухил у бік кантіанства, рекомендуючи студентам як настільну книгу при вивченні філософії "Керівництво з філософії" В. Т. Круга. Заохочувані Інокентієм (у тому числі матеріально), студенти Академії перекладають з німецької і російської спеціально виписувані ним книжки, черпаючи знання з новітньої філософії вже не із скептичних викладів, а з самих першоджерел. Саме в ці роки Київська духовна академія знайомиться, нарешті, з працями Гегеля.

Серед усіх філософських дисциплін Інокентій особливо вирізняв психологію, що до 30-х років не мала, фактично, жодного значення у Київській духовній академії. Таїна людської душі вабила Інокентія не менше, ніж, наприклад, Петра Авсенева, і в його богословських лекціях особливо виявлялася схильність до містики і релігійно-поетичної мрійливості*. Надаючи перевагу живому внутрішньому досвіду й спостереженню над логічними та метафізичними елементами знання, Інокентій поставився до розбудови психології в Академії з особливою увагою, призначивши 1833 р. для її викладання "особливого наставника". Відтоді цей предмет не тільки посів гідне місце в академічному розкладі, а й дуже швидко увійшов до кола наукових інтересів духовно-академічних філософів.

За часів ректорства Інокентія відбуваються значні зміни й у викладанні історії філософії: Київська духовна академія прощається з

* Лекції Інокентія "про самотність, безсмертя душі ... торкалися найрізноманітніших фактів з галузі антропологічних знань і гіпотез й, між іншим, навіть з особливою настирливістю, сучасних балачок про явища тваринного магнетизму, сомнамбулізму й ясновидіння" [29].

підручником І.Я.Бруккера. З початку 30-х років викладачі історії філософії (Василь Карпов, Орест Новицький, Йосип Міхневич, Петро Авсенев, Василь Курковський, Сильвестр Гогоцький, Дмитро Поспехов, Памфіл Юркевич, Матвій Троїцький, Петро Рублевський, Петро Ліницький, Дмитро Богдашевський, Петро Кудрявцев) складають власні курси.

Історико-філософські курси, прочитані в Київській духовній академії в 30-ті роки, переконливо свідчать не просто про обізнаність професорів у новітній фаховій літературі з історії філософії, а й про спроби самостійного переосмислення досвіду історико-філософського пізнання в європейській традиції. Історія філософії постає вже не предметом екскурсу, не набором усіх відомих у часі філософських вчень, розглянутих з метою викриття похибок людського розуму і його зазіхань на пізнання істини, а *філософською* наукою, що має свої теоретичні засади й методологічні принципи.

"У різних і ззовні таких строкатих фактах історії філософії, чи не дається нам вже сама філософія, одинична й суголосна? ... Всі філософські вчення впливають з однієї й тієї ж ідеї, всі шукають одного - аби виявити у часі й розвинути цю ідею; всі прагнуть одного, аби ідея, що вийшла в них з себе, спромоглась через них краще знайти себе й увійти у себе. Розбіжність систем, начал, поглядів є ніщо інше, як розбіжність у формах, в які повивається одна й та сама ідея, виявляючи у часі, у своєму круго-поступальному розвитку свою недомислиму й невичерпну сутність. ... Правда, що нечисленні факти філософуючої думки, різноманітні моменти ідеї розділені по різних часах і місцях, розкидані по народах і епохах, немов би нема між ними ніякого зв'язку, ніякого співвідношення й єдності. Втім, ця незв'язність філософських фактів, ця зовня випадковість їхня є лише уявна, удавана ... за всього їхнього розмаїття й зовньої несуголосності всі вони проникнуті одним і тим самим духом, як члени одного живого організму; всі зрощені внутрішнім зв'язком і перебувають у необхідному співвіднесенні. І відкрити це необхідне співвіднесення, усвідомити цей внутрішній зв'язок найрізноманітніших фактів філософуючої думки можливо у самій історії філософії" [30]. Цей уривок з промови О. Новицького "Про закиди щодо філософії в теоретичному і практичному відношенні, їхню силу і вагу" (1837) переконливо засвідчує значний крок, зроблений

київською духовно-академічною філософією від статистичного обліку марних зусиль філософської думки дійти істини, даній у слові Божому, до спроби *пізнання* історії філософії, в якому розкривається ідея філософії. Цей крок став результатом ґрунтовного осмислення історико-філософської концепції Гегеля, що справила визначальний вплив на розвиток історії філософії в київській академічній традиції філософування. Ідея історизму, усвідомлення того, що історія філософії є виразом "найсуттєвішої властивості розвитку", стає керівною як в історико-філософських курсах київських професорів, так і в історико-філософській творчості, що з 30-х років набуває у колі їхніх наукових інтересів пріоритетного значення: переважна більшість філософів, що вийшли з Київської духовної академії, виявили себе насамперед істориками філософії.

Ця обставина видається досить парадоксальною з огляду на загальний характер і мету духовно-академічної освіти - виховання сумлінних служителів слова Божого, адже за самим своїм статусом і завданнями духовні академії виступали *богословськими* закладами і не опікувались спеціальною підготовкою ані філософів, ані істориків філософії. Філософські дисципліни в академіях, як ми вже мали змогу переконатись, розглядалися як *пропедевтичні* до богословських й не повинні були, за задумом керівників духовної просвіти, виходити за визначені межі "служниці богослов'я". Відповідно на історико-філософський курс, якому, згідно з чинним духовно-академічним Статутом, відводилась вирішальна роль у подоланні розколу між вірою і розумом, покладалась освітні й виховні функції. Реальна картина виявилась зовсім іншою - замість скептицизму щодо філософії як такої, вихованці духовних академії не тільки усвідомлюють значущість й самоцінність філософського знання, а й першими стають на захист філософії від закидів про її неспроможність й непотрібність.

Власне, сталося те, що й мало статися: якими б щирими не були прагнення визначити межі філософування, вивчення історії філософії за джерелами і розвиток критичного творчого мислення, за вимогами того самого Статуту, укладачі якого наївно сподівалися, що останнє слугуватиме лише для доведення істинності віросповідних догматів, виявилось потужним стимулом для мислення більш "вільно-філософського", ніж "віддано-бого-

словського". Відтак висновок, зроблений вихованцями Київської духовної академії в 30-ті роки, про те, що "філософське мислення ... є мислення вільне" [31], що воно є мислення *самостійне* і "спрямоване до безпосереднього, живого переконання в істині" [32] - цілком закономірний результат вдумливого вивчення історії філософії, якого, власне, й вимагали від духовних академії. Інша річ, що з "вільно-філософським" мисленням не було чого робити в духовному закладі, отож, не дивно, що історики філософії, виховані Київською духовною академією, часто залишали рідні стіни, надаючи перевагу університетським кафедрам. Втім, більшість університетських професорів-філософів, що вийшли з Академії, навіть далеко відходячи від "віддано-богословського" способу тлумачення філософських та історико-філософських проблем, не поривали із духовно-академічною традицією, утворюючи в університетському середовищі тип релігійного філософа.

Водночас, кажучи про визначальний вплив німецького ідеалізму на формування духовно-академічного філософування, слід особливо підкреслити ту обставину, що саме сприйняття німецької традиції у духовних академіях загалом і в Київській зокрема мало свою специфіку, зумовлену, перш за все, специфікою православного богословського закладу з його потужною критичною налаштованістю до будь-якої думки, що не вкладається в межі християнсько-православної ортодоксії. За цієї обставини ставлення до німецької історико-філософської науки, виявлене і у викладанні історії філософії і в історико-філософських студіях київських духовно-академічних професорів, від початку не могло набути характеру наслідування. Осмислення гегелівської історико-філософської концепції крізь призму православного умоспоглядання надавало історико-філософським побудовам вітчизняних теїстів як оригінального і специфічного забарвлення, так і глибокої переконаності в тому, що "філософія російська не може й не повинна бути філософією ані французькою, ані німецькою" [33]. Від прочитання німецького ідеалізму в системі координат православного теїзму не вільні були навіть такі симпатичні Гегеля, як О.Новицький і С.Гогоцький. Згадуючи історико-філософські курси останнього, прочитані в Київській духовній академії, М. Флоринський, наприклад, відзначав: "Предмет читань своїх - історію

філософії - викладав Сильвестр Сильвестрович натхненно і в душі філософа-християнина, для якого за найвищий критерій істини метафізичної править Божественне Одкровення. ... скрізь, де тільки можна було бачити наближення думок філософуючого розуму до істин Божественного Одкровення, там наставник наш з історії філософії не стомлювався свідчити нам про божественні істини, і з філософа перетворювався на богослова" [34].

Впадає в очі, що саме в роки найвищого захоплення німецьким ідеалізмом серед київських духовно-академічних філософів прокидається інтерес до святоотчої спадщини, помітний спочатку в історико-філософських курсах, а трохи згодом і в дослідженні патрістично-філософії. Вже в лекціях С.Гогоцького, який викладав історію філософії в КДА впродовж 1842-1851 рр., цілком виразне бажання посіяти в душах вихованців почуття благоговіння до святоотчого слова. Як згадує той самий М.Флоринський, "коли казав він нам про Гердера й висловився, що "в Гердера (в його ідеях щодо історії) внутрішнім, рушійним началом історії є ідея людяності", зупинився й слідом за тим виголосив досі пам'ятну для душі сердечну лекцію про християнство і про великого християнської церкви вчителя св. Іоана Златоуста: "Поняття про людяність, усвідомлюване собі новою філософією, є поняття вже до того дане в одкровенні християнському. Якщо бажаєте знати, у чому істинна людяність, читайте творіння св. Іоана Златоуста, творіння, яких ціну знають навіть негативні уми" [35]. Щоправда, це переконання не заважало С.Гогоцькому відсилати студентів, що опановували історико-філософський курс, до посібника Ріттера, і шанувати Рейнгольда за його теорію пізнання.

Натомість Памфіл Юркевич - наступник С.Гогоцького на філософській кафедрі Київської духовної академії, чий викладацький шлях розпочався 1851 року читанням історико-філософського курсу - керувався певний час посібником Г.Х.В.Зігварта. Це повідомлення, наведене О.Ходзицьким, потверджують деякі рукописи П.Юркевича, й передусім "Історія грецької філософії, з Зігварта, т. 1." [36]. За рукописними текстами, що збереглися в архіві мислителя, можна скласти уявлення й про інші джерела його історико-філософських курсів - Е.Целлер, Ф.Екснер, Г.Т.Бокль, Ф.Баадер, А.Швеглер та ін. Втім, з року в рік лекції П.Юркевича з історії давньої й нової

філософії (наприкінці 50-х років - тільки нової) ставали дедалі самостійнішими, справляючи на слухачів величезне враження. Мало кого з професорів тієї доби так шанували в студентській аудиторії, як П.Юркевича, котрий, судячи з численних спогадів, особливо вирізнявся ґрунтовністю знань, глибиною суджень і лекторською майстерністю. Досить промовистим щодо цього видається зізнання Кл.Фоменко: "Для мене, як і дуже багатьох моїх товаришів по Академії, пам'ять Памфіла Даниловича осяяна ореолом вищої поваги та визнання" [37].

Та навряд чи хтось із тодішніх студентів П.Юркевича міг уявити собі, яка величезна і наполеглива щоденна робота стоїть за бездоганними лекціями професора, за невимушеною манерою їх читання без папірців. Численні конспекти і нотатки філософа, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, дозволяють зрозуміти, як ретельно готував П.Юркевич свої лекційні курси, як глибоко продумував план (кажучи словами О.Ходзицького, "маршрут") кожної лекції впродовж викладацької діяльності як у Київській духовній академії, так і в Московському університеті*.

Ґрунтовність історико-філософських курсів, що читались у Київській духовній академії у другій половині 50-х - на початку 60-х років, особливо увиразнюють їхні програми, складені Памфілом Юркевичем та Матвієм Троїцьким [39]. Показово, що кожний історико-філософський курс містив аналіз теоретико-методологічних питань вивчення історії філософії. Зокрема, курс історії нової філософії П.Юркевич починав з розгляду понять філософії та історії, потім переходив до аналізу поняття історії філософії, зупиняючись на зовнішніх і внутрішніх чинниках розвитку філософії, значенні особистістних, національних і загальнолюдських його детермінант, взаємодії філософії з іншими фор-

мами духовного життя. Предметом розгляду поставали також обсяг і межі історії філософії, питання про історичну та наукову оцінку філософських систем, методи і способи викладу історії філософії - хронологічний, психологічний, прагматичний, філософський. Спеціальну увагу П.Юркевич приділяв розглядові історико-філософської концепції Гегеля, виділяючи її в програмі окремим питанням: "Спроба визначити а рїогї план історії філософії. Гегелево вчення про виключно-логічний рух її" [40]. Після короткого розгляду особливостей розвитку філософії у християнському світі, П.Юркевич переходив до викладу схоластичної філософії, а потім до надзвичайно ґрунтовного аналізу новоевропейської філософії від Бекона до Гербарта. Особливе місце в курсі П. Юркевича посідала німецька філософія (Кант, Фіхте, Якобі, Шеллінг, Гегель, Бенекє, Гербарт). З того, що згаданий курс читався П.Юркевичем упродовж двох років, причому щотижня, можна уявити собі обсяг знань з історії філософії, що його повинен був опанувати студент Київської духовної академії.

Не менш змістовним був і дворічний курс з історії давньої філософії, що читався паралельно з курсом П.Юркевича його вихованцем М.Троїцьким. Починаючи з розгляду загальних питань, - зокрема, походження грецької філософії, впливу "зовнішніх обставин" грецького життя і "внутрішніх стихій грецького духу та грецької цивілізації" на розвиток давньогрецької філософії, її періодизації, М.Троїцький переходив до ретельного і послідовного аналізу виділених періодів. У "періоді першому" розглядалась давньогрецька філософія від Фалеса до софістів. Другий період охоплював вчення грецьких філософів від Сократа до Секста Емпірика, у третьому розглядалась філософія ранньохристиянської доби за такими напрямками: греко-юдейська релігійна філософія (зокрема, Філон Александрійський), греко-поганська релігійна філософія (Плотін, Порфирій, Ямвліх, Прокл), греко-християнська релігійна філософія (до Климента Александрійського). Особлива увага в курсі М.Троїцького приділялась філософії Платона та Арістотеля.

Якщо згадати, що і П.Юркевич, і М.Троїцький щотижня викладали й інші дисципліни (П.Юркевич - логіку та німецьку мову, М.Троїцький - грецьку мову), причому робили це на такому ж високопрофесійному

* Як відомо, на філософській кафедрі останнього П.Юркевич дебютував саме з курсом історії давньої філософії (1862). Попри далеко неоднозначне сприйняття лекцій П.Юркевича - релігійного філософа - московським студентством, не обтяженим належною філософською підготовкою й проїнятим, у дусі часу, симпатіями до "здорового матеріалізму", і в університетському середовищі він зумів збудити значний інтерес до історії філософії, переконливим свідченням якого став виданий 1864 р. у Москві переклад "Історії філософії" Альберта Швєглера [38], здійснений групою студентів з ініціативи і під редакцією професора.

рівні, який демонстрували у читанні основних своїх курсів, то можна уявити, якої напруженої і систематичної роботи вимагала від своїх викладачів Академія. Хоча, звісно, не всі професори ставились до свого обов'язку з однаковим сумлінням, тим більше, далеко не всі були такими яскравими особистостями і фахівцями, як, наприклад, П.Юркевич. У ті роки, коли його лекції збирали численну аудиторію, Академія, очолювана арх. Ізраїлем (Лукінім) переживала далеко не кращі часи. Доведені до відчаю жалюгідним матеріальним становищем, жорстокістю і відвертою зневагою з боку академічного начальства, в листопаді 1859 р. студенти змушені були навіть скласти скаргу на ім'я імператора. До Петербурга скаргу так і не надіслали, але встигли відправити її у "Колокол", де 1861 р. "прогриміла" правда про Київську духовну академію. Характерно, що автори скарги (серед них виключені згодом М.Володимирський-Буданов, П.Житецький та ін.) акацентували увагу насамперед на науковому занепаді Академії: "За винятком небагатьох осіб, - писали вони, - тут панує цілковита байдужість і неухвага до науки. З боку начальства ... немає жодної уваги до перебігу наукових і учбових занять студентів і професорів... Професори, не отримуючи схвальної підтримки з боку начальства, байдужіють до своїх вчених студій дедалі більше. Поряд з прекрасними, на жаль нечисленними, лекціями, ... ми отримуємо у класі відомості про речі, більш-менш відомі хлопчикам на виході з повітових училищ. ...щодо лекцій професорів, то все віддане випадковостям особистої сумлінності" [41]. Не менший спротив викликала у студентства й сама система навчання, усталена в академіях: "Від студентів щодо навчання вимагають... подати чотири або п'ять творів... ; скласти піврічні, річні й курсові іспити. За визнаною й очевидною неможливістю написати як слід стільки творів, наставники звертають увагу лише на дотримання належної їх кількості. Вимагають написати будь-що, без вивчення обраного предмета, - адже це полегшує й працю професорів, котрим абсолютно неможливо читати водночас гарні лекції і серйозні розмірковування у такій величезній кількості. Звідси з'являється звичка не давати собі звіту в жодному предметі розмірковування, мислити й говорити загальними фразами, аж до цілковитої відсутності переконань.

Поряд із численними творами слід займатись багатьма, зовсім різнорідними, предметами, з яких і один вивчити не вистачило б половини академічного курсу. Через це студенти нічого не вивчають" [42]. Скаржилися студенти і на відсутність поповнення академічної бібліотеки сучасною літературою, і на нестерпні побутові умови, і на жалюгідний раціон, що вичерпувався гнилими овочами, звареними в іржавих котлах разом із тарганами, на страшенну антисанітарію у помешканнях, на свавілля адміністрації та цілковиту байдужість до студентства, на атмосферу шпигунства й доносителства, що квітла в Академії. Те, що викладене у скарзі відповідало дійсності, potwierджує сумна статистика - за перше п'ятдесятиріччя в історії К ДА померло від хвороб і виснаження 54 студенти, багато хто, не витримавши суворого академічного режиму, пішов з Академії, не закінчивши курсу.

Втішно, що до нечисленних "прекрасних" лекцій студенти 50-х років відносили саме лекції з філософських дисциплін, рівень викладання яких за тієї доби значно перевищував рівень богословських курсів, а П.Юркевич мав найбільший авторитет серед усієї духовно-академічної професури [43]. Мабуть, особистість професора відіграла вирішальну роль у тому, що на зламі 50-60-х років саме історія філософії була улюбленим предметом студентства. Недарма П.Юркевич і М.Троїцький, не надто щедри на похвали, відзначали 1861 року успіхи, виявлені студентами на іспитах з філософських дисциплін, як "дуже гарні", констатуючи, що найбільша частина цих успіхів припадає саме на вивчення давньої і нової філософії (й особливо, "улюбленого" студентами вчення Бенекє), чого не можна сказати про метафізику, чиї "абстрактні й далекі від загального смислу питання становлять для студентів великі утруднення" [44].

Зовсім іншої точки зору на стан викладання і вивчення історії філософії в Київській духовній академії дотримувалось академічне начальство. Київський митрополит Арсеній (Москвін), побувавши на піврічному іспиті з історії філософії в грудні 1860 р., відразу відчув занепад віддано-богословського духу як серед викладачів (тобто у П.Юркевича і М.Троїцького), так і серед їхніх студентів: "Викладання історії систем філософських, як давніх, так і нових, у такому вигляді, в якому воно здійснюється зараз, ... може бути більше шкідливим, аніж корисним" [45], -

писав він, звертаючись до академічного правління з "Пропозиціями" щодо поліпшення викладання історії філософії в Академії. Відповідальність за це неподобство Арсеній покладав, звісно, на викладачів, що "сповіщаючи молодим умам тоном самовпевненості величезну кількість ідей нових, суджень і міркувань відважних", не вказують їм ніяких "правильних думок і положень, зіпертих на достеменно міцні засади, залишаючи їх, таким чином, без керівного начала, віддаючи свавілля власного розуміння й мислення", на які, за переконанням митрополита "не завжди і не скрізь безпечно можна покластись" [46]. Резолюція Арсенія щонайкраще увиразнює методичку викладання історії філософії, єдиноприйнятну для духовних академії: *"Виклад кожної системи надалі супроводжувати коротким критичним розбором і своїм про неї рішучим ... вироком, згідно з вічною істиною, яка, безперечно, у кожній системі може мати свою частку, але може бути й зовсім пригнічена /курсив мій - М.Т./"* [47].

Як бачимо, загальна атмосфера, що панувала у Київській духовній академії у 50 - на початку 60-х років не була сприятливою ані для викладання історії філософії у вільно-філософському дусі, ані для самостійних історико-філософських студій. Недарма жоден з істориків філософії цієї доби - С.Гогоцький, П.Юркевич, М.Троїцький, П.Рублевський - не залишився в Академії, віддавши перевагу університетським кафедрам. Втім, така атмосфера панувала і в інших духовних закладах, де перевантаженим професорам, а надто напівголодним і знесиленим студентам, які з шостої години ранку і до десятої години вечора намагались опанувати всі 28 обов'язкових дисциплін, було не до науки. Наприкінці 50-х років все частіше лунали нарікання щодо станової замкнутості духовно-освітніх закладів, їхньої неспроможності у справі підготовки кваліфікованих викладацьких кадрів. Ще більшого занепокоєння викликали духовні училища і семінарії, вкрай замордовані злиденністю й нескінченними нововведеннями протасівської доби. Ставало дедалі очевиднішим, що духовна школа вимагає реформи. Але якої?

Суперечки щодо цього питання не вщухали до кінця 60-х років. Ліберальна доба народжувала ліберальні пропозиції, в тому числі й у ієрархічних колах. Вихованець і колишній ректор КДА архієпископ Димитрій (Муретов),

який очолив спеціальний комітет при Св. Синоді, що займався питаннями реформи духовної школи, наприклад, висловлювався не тільки за скасування станових обмежень при вступі до духовних закладів та свободу виходу з духовного звання (на необхідності останньої особливо наполягав і Філарет (Дроздов)), а й за зрівняння духовних семінарій з гімназіями - як у правах, так і в змісті навчання. Та сама духовно-академічна реформа 1867-1869 рр. виявилась менш сміливою, ніж подані пропозиції, втім деякі суттєві зміни в духовній школі - як у напрямку подолання її станової замкнутості, так і в реорганізації навчального процесу - все ж таки відбулись.

У Новому Статуті православних духовних академії, затвердженому 1869 року, на відміну від попереднього, академії розглядалися не тільки як "училища істини" і заклади для виховання освічених служителів слова Божого. Важливою метою духовних академії у § 1 Статуту визначалася підготовка "викладачів для духовно-освітніх закладів" [48]. Відтак, духовні академії поставали не тільки закладом для підготовки душпастирів, а й *педагогічним інститутом* духовного відомства. Задля реалізації нового завдання в духовних академіях відкривалось три відділення - богословське, церковно-історичне й церковно-практичне (поділ на нижче і вище відділення скасовувався), а в навчальні програми, відповідно, було введено принцип спеціалізації навчальних дисциплін за трьома групами. До предметів *богословського відділення* за § 112 Статуту належали: догматичне богослов'я з історичним викладом догматів, моральне і порівняльне богослов'я, патристика, єврейська мова та біблійна археологія. На *церковно-історичному відділенні* (§ 113) вивчалися біблійна історія Старого й Нового Завіту, загальна церковна історія, історія російської церкви, історія та викриття російського розколу, загальна та російська історія. Коло дисциплін *церковно-практичного відділення* (§ 114) становили: пастирське богослов'я, гомілетика й історія проповідництва (православного й західного), церковна археологія та літургіка, церковне право, теорія словесності та історія російської літератури з оглядом іноземних літератур, російська мова та слов'янські говори. Водночас у § 112 Статуту визначалися дисципліни, *обов'язкові* до вивчення студентами всіх трьох відділень: Святе Письмо, засадниче богослов'я, *філософія* (у складі

логіки, психологи та метафізики), історія філософії, педагогіка, по одній з давніх (грецька або латина) і нових (французька, німецька або англійська) мов і словесностей. Повний академічний курс залишався чотирирічним, втім закінчити його, згідно із § 136 Статуту, мали змогу лише ті студенти, що склали на "відмінно" іспити за III рік навчання й успішно захищали кандидатський твір. На IV році такі студенти готувались отримати магістерський ступінь, що присуджувався в разі складання магістерського іспиту і захисту магістерської дисертації. Той, хто складав іспит, але не захищав дисертації, отримував вчений ступінь кандидата і право на викладання в семінарії. Всі інші випускалися з академії після III року навчання із званням "дійсного студента".

Нові вимоги висувалися Статутом 1869 р. і до викладачів духовних академії. Згідно з § 46, умовою ординарної професури визначалась наявність обов'язкового докторського ступеня*. Посаду ректора міг обіймати тільки доктор богослов'я з осіб духовного сану, до того ж "відомий своїми достоїнствами" (§ 20). Тільки екстраординарні професори і доценти могли обмежуватись ступенем магістра. Водночас в академії вводився інститут приват-доцентури.

Як бачимо, духовно-академічний Статут 1869 р., на відміну від попереднього, акцентував на "вченому" характері академії, стимулюючи, принаймні з формального боку, розвиток академічної науки, заохочуючи і викладача, і студента до самостійної наукової роботи. В цьому сенсі створення і діяльність наукових товариств, помітне поживлення наукових студій в духовних академіях значною мірою завдячує новим можливостям, що відкрилися для академії у 70-ті роки. Саме в цей період Київська духовна академія, наприклад, заснувала Церковно-історичне та археологічне товариство, відкрила Церковно-археологічний музей, згодом відомий своїми колекціями далеко за межами Росії. Значно поживавився й академічний журнал "Труды Киевской духовной академии", в якому друкувалися праці не лише викладачів, а й найкращі студентські твори.

* Згідно з інструкцією Св. Синоду, всі діючі ординарні професори академії були зобов'язані впродовж трьох років або захистити докторські дисертації й отримати відповідний ступінь, або залишити посади.

Водночас, вимагаючи від духовних академії наукових досягнень, Св. Синод, як і раніше, пильно стежив за тим, аби і самі наукові студії, й їх результати вкладались у відповідні ортодоксальні межі, накладаючи табу на цілу низку богословських тем і проблем й лише на словах опікуючись розвитком богословської творчості, не кажучи вже про творчість у галузі метафізики чи психології. Не дивно, що духовно-академічна наука того часу зосереджується у таких, порівняно безпечних, галузях, як церковна історія та археологія.

Як же відбилися нововведення 1869 р. на викладанні історії філософії?

Цілком очевидно, що новий Статут закріплює за історією філософії статус самостійної дисципліни, виокремлюючи її серед інших дисциплін філософського циклу: історія філософії (що до того була складовою філософського курсу) й філософія (у складі логіки, метафізики та психології) постають самодостатніми предметами академічного навчання, віднесеними до богословського факультету. Історія філософії та філософія залишаються обов'язковими дисциплінами, вивчаються, як і раніше, впродовж двох років, втім щотижнева кількість годин, відведених на їх вивчення, збільшується до дванадцяти - половина з них припадає на історію філософії. Отже, за історією філософії ще більше закріплюється статус фундаментальної філософської дисципліни.

Після того, як Київську духовну академію залишили П.Юркевич, М.Троїцький і П.Рублевський (викладав історію філософії у 1861-1865 рр.) читання історико-філософського курсу 1865 р. було доручено П.Ліницькому, який щойно закінчив навчання. Історію філософії (давнього і нового часів) П.Ліницький викладав, з притаманною йому ґрунтовністю, понад двадцять років, поєднуючи лекторську діяльність із науковою (до початку 80-х років переважно в галузі історії філософії). Саме П. Ліницькому належить авторство першого історико-філософського керівництва, що вийшло з Київської духовної академії - маємо на увазі його "Огляд філософських учень" (1874), рекомендований як навчальний посібник для духовних семінарій. Пізніше, вже відійшовши від викладання історії філософії, П. Ліницький видає ще одну працю, написану в жанрі історико-філософського посібника - "Нариси історії філософії давньої

та нової" (1902). Слід відзначити, що згадані праці є єдиними посібниками з історії філософії, що їх було створено професорами Київської духовної академії.

Як викладач історії філософії П. Ліницький, згідно з архівними документами [49], неодноразово виступав із ініціативами щодо впорядкування історико-філософського курсу. В результаті з 1870-1871 навчального року історія давньої і нової філософії, що до того викладались паралельно, були розведені по першому і другому роках навчання.

Історико-філософські курси П. Ліницького відрізняються від попередніх, прочитаних у КДА, і за змістовим наповненням. З часів І.Скворцова, розгляд історії давньої філософії починався викладом філософії Сходу. І хоча І.Скворцов не надто розрізняв східні релігії та східну філософію, певні уявлення про те, як розвивалася філософія у цій частині світу, студенти духовної академії отримували, а деякі з них - як, зокрема, О.Новицький - згодом поглиблювали шляхом спеціальних студій [50]. До 50-х років ця традиція ще зберігалась в Академії - зокрема, П.Юркевич починав свій курс стародавньої філософії з викладу філософії Сходу [51]. Першим порушує традицію М. Троїцький, чия програма курсу історії давньої філософії, прочитаного в 1859 - 1860 рр., починається рішучим твердженням: "У давнину філософія була тільки в греків" [52]. Наступник М.Троїцького, П.Рублевський робить спробу "реабілітувати" філософію Сходу, вводячи до своєї програми історії давньої філософії (1861) питання "Про початки й начало філософії у китайців, індійців і греків" [53], але мабуть що не переконує свого слухача П.Ліницького: і в лекціях, і в посібниках останнього східна філософія не становить предмета розгляду. Те саме відзначає й курси його наступників по кафедрі історії філософії.

Водночас, викладаючи історію нової філософії, П.Ліницький першим усуває традиційну прогалину в курсах своїх попередників, беручи до розгляду французький матеріалізм (Кондільяк, Гельвецій, Гольбах) і просвітництво, позитивізм та ін. [54].

Втім, якими б змістовними не були лекції професора, "слухання лекцій (а надто обов'язкове) з певної науки, і вивчення її - речі зовсім різні, отже першим далеко не забезпечується друге. ... Неробство, себто відсутність занять серйозних, - ремствував П.Ліниць-

кий, - аж ніяк не заважає студентам успішно переходити з курсу на курс і так само успішно закінчувати академічне навчання із вченим ступенем. Адже ж небагато праці потребує виконання казенних вимог; написання семестрових творів полягає, здебільшого, у вилученні з книжок підхожого матеріалу; для іспитів вимагається лише прочитання, причому поверхове, заздалегідь заготовлених записок, для чого вистачає кілька днів до початку іспиту" [55]. Під цими словами у 70-ті роки залюбки підписалося б чимало професорів Академії, та й не лише київської. Запровадження Статуту 1869 р. з його поділом на спеціалізації, що мало, буцімто, стимулювати розвиток академічної науки, дуже швидко виявило його невідповідність духовній освіті як такій. "Реформа духовно-навчальних закладів, здійснена на початку 70-х рр., - писав згодом П.Ліницький, - виходила не стільки з ясного усвідомлення потреб і завдань духовної освіти, скільки з духу часу: *то був час реформ*. Самий характер реформи ... відповідав духові часу. Тоді відбувалось всезагальне захоплення природничими науками, їхніми надзвичайними успіхами. А найважливішою умовою процвітання цих наук є властиве їм прагнення до *спеціалізації й розподілу праці*, відтак спеціалізація і розподіл праці були визнані всезагальними началами, необхідними в усіх сферах дійсності; кожен хотів бути спеціалістом в якійсь галузі; у розв'язанні будь-якого питання вимагався відгук обов'язково фахівця. Отже, потрібно було і в духовних школах, а саме в академіях, заснувати *спеціальності*, аби могли з'явитись фахівці" [56]. І вони з'явилися, ці "фахівці і спеціальні праці, що не мають жодного значення для цілей і потреб духовної освіти" [57]. Але ж освіта духовна, справедливо відзначає П.Ліницький, повинна мати характер не спеціальний, а універсальний, її принципом має бути "зосередження і об'єднання праці єдністю мети" [58]. Духовна школа, що готує своїх вихованців до діяльності просвітницької, і в цьому сенсі загальної, а не спеціальної, повинна бути школою *гуманітарною*, а не утилітарною й вузькофаховою.

Втім не лише викладеними міркуваннями, що визрівали в духовних академіях упродовж 70-х років, була зумовлена підготовка до нової реформи духовної школи. Синодальне відомство, наприклад, більше непокоїли необачливо введені, за Статутом 1869 р., елементи вибор-

ності й гласності в діяльності духовних академій. Усунути ці "прогалини" мав черговий Статут, затверджений у квітні 1884 р.

Новий Статут [59], в якому яскраво відбилась ідеологія "зворотного ходу", втілювана Св. Синодом на чолі з К.Победоносцевим у 80-ті роки, принципово заперечував попередній: скасовувалися поділ на відділення й відповідні спеціалізації, приват-доцентура, спеціальна підготовка на IV році навчання, будь-які елементи самоврядування, гласності й публічності академічного життя. Низкою заходів, здійснених у другу половину 80-х років, суттєво обмежувався доступ до богословської освіти.

Статут 1884 р. начебто не вносив суттєвих змін щодо викладання філософських дисциплін загалом і історії філософії зокрема. Втім деякі новації, що їх знаходимо у навчальних планах духовних академій, суттєво позначились на якості філософської освіти, - позначились, на наш погляд, не кращим чином. За новим Статутом, майже всі історичні і філологічні дисципліни (у тому числі давні й нові мови) перетворювались на вибіркові. Таким чином, вивчення історії та мов - необхідних складових філософської й загалом гуманітарної освіти - віддавалось на розсуд студента, який, через завантаження численними богословськими предметами, не надто поспішав із вибором. Водночас практика написання кандидатських творів на тему, "видану" викладачем (причому тему обов'язково богословську), аж ніяк не стимулювала студентської творчості й серйозного наукового інтересу. Академії тієї доби більше піклувались про виховання священиків-требовиконавців, аніж вчених-богословів.

Загалом атмосфера, що панувала наприкінці XIX ст. у російських духовних академіях загалом і Київській зокрема, була далекою від піднесеності. В. Рибинській, згадуючи роки свого навчання в КДА (1887-1891), пише про те розчарування, яке спостигло його та інших однокурсників і лекції викладачів, що читались із зошитів, причому не завжди внятно, і академічний режим, що дуже нагадував бурсу [60]. В 1887-1897 рр. лекції з історії філософії, "ясні та прості" [61], читав вихованець П.І.Ліницького - Д.Богдашевський. Молодий викладач сумлінно ставився до своїх обов'язків, втім студенти добре відчували, що історія філософії є для нього лише предметом викладання. Внутрішньо Д.Богдашевський тяжів до богослов'я і скоро

перейшов на кафедру Св. Письма Нового Завіту (згодом прийняв і чернецтво), передавши викладання історико-філософського курсу П.Кудрявцеву (1897), який опікувався цим предметом в академії до самого її закриття. На відміну від попередника, П.Кудрявцев уособлював тип світського релігійного філософа і був далеким від богословського консерватизму і як викладач, і як науковець, і як чільник "лівої" духовно-академічної професури, що на початку XX ст. вела наполегливу боротьбу за духовно-академічну автономію.

Ідеї духовно-академічної автономії, утвердження у вищих богословських закладах духу науковості, введення предметної системи навчання стали характерною ознакою тієї доби. Втім жодні сподівання залишились не здійсненими. 1910 р. був затверджений черговий Статут духовних академій, що переконливо засвідчував перемогу консерватизму і старої школи. Новий Статут [62] закріплював за академіями статус закритих вищих церковних училищ, визначаючи головним напрямом їхньої діяльності пастирське служіння. Всебічне підпорядкування академічного життя Св. Синоду і місцевим архієреям розвивало будь-які ілюзії щодо духовно-академічної автономії. Навіть теми курсових творів підлягали затвердженню у єпархіального начальства (§ 159). Викладачів Статут волів бачити "переважно у священному сані" [63]. Особлива неприязність була виявлена до світських наук, зміст яких дозволялось викладати тільки з богословського погляду.

Як і за попередніми статутами, філософські дисципліни залишались у складі обов'язкових, причому обсяг їх збільшувався до 15 годин на тиждень. З "огляду на сучасний стан філософських наук", визнавалось за доцільне замінити курс метафізики курсом "систематичної філософії", завданням якого визначалось сприяння "формуванню у слухачів науково-філософського світо- і життєрозуміння, ... суголосного християнському віро- і моральнісному вченню" [64]. Від викладачів філософії вимагали "керуватись традиційним правилом, за яким філософія у своїх вищих принципах і наукових висновках має йти пліч-о-пліч з богослов'ям, слугуючи немовби пропедевтикою до останнього" [65]. На академічне начальство покладался "обов'язок стежити за тим, аби це завдання здійснювалось викладачами філософських наук належним чином і насправді" [66].

Відповідним настановам підлягало й викладання історії філософії: "Викладачеві історії філософії належить звертати особливу увагу студентів на ті вияви філософської думки в історії, що якнайтісніше стосуються богослов'я" [67]. Характерно, що до таких виявів новий Статут відносив не тільки "філософію Платона (й неоплатонізму), бо вона відбилась на розробці всього взагалі християнського богослов'я", а й "філософію Арістотеля, позаяк вивчення її дає ключ до розуміння особливостей католицького богослов'я і шкільної католицької філософії", а також "філософію Канта, адже вона втілила у собі дух і особливості богословствування протестантського" [68]. Як бачимо, останній статут дореволюційних духовних академії лише підтверджував статус і завдання філософської освіти в духовній школі, визначені за сто років до того Комісією духовних училищ, хоча й додавав, у дусі часу та нових потреб церкви, деякі нові акценти.

Сказаного, мабуть що, більш ніж достатньо, аби уявити собі статус історії філософії у духовно-академічній освіті Росії: впродовж усього, щоправда доволі короткого, життя імператорських православних академії вона залишалась невід'ємною й важливою складовою духовно-академічної освіти, фундаментальною філософською дисципліною, вивчення якої здійснювалось в обов'язку, який сьогодні пропонують тільки філософські факультети або відділення університетів. Праця з першоджерелами та новітньою філософською літературою, можливість якої забезпечувала ґрунтовна мовна підготовка студентів, висока вимогливість до них викладачів, виховання наукової сумлінності й звички до систематичної і наполегливої розумової праці - все це є безперечно позитивними ознаками духовно-академічного історико-філософського "вишколу", яким упродовж десятиліть живилася професійна філософія на теренах імперії. Водночас чільне місце історико-філософських курсів у навчальних планах духовних академії, необхідність забезпечення їх викладання відповідною історико-філософською літературою - як навчальною, так і монографічною - робила історико-філософські студії однією з найважливіших сфер фахової діяльності духовно-академічних філософів, завдяки зусиллям яких і відбувалось, власне, становлення історико-філософської науки на теренах Російської імперії. Київська духовна академія, вихованці якої збагатили вітчизняну

культуру першими розвідками в галузі теорії, методології та історіографії історії філософії, першими на східнослов'янських теренах спробами концептуального осмислення історико-філософського процесу, фундаментальними історико-філософськими дослідженнями, перекладами творів Платона, Плотіна, Августина та ін. - яскраве тому свідчення. Не менш промовисті свідчення історико-філософської творчості вихованців КДА зберігаються на полицях архівів - маємо на увазі кандидатські твори та магістерські дисертації (обсяг останніх подекуди сягає тисячі рукописних аркушів), професійний рівень яких є взірцем, для значного числа сучасних "фахівців", на жаль, недосяжним.

Водночас специфіка богословського закладу неunikно зумовлювала, як з'ясовано вище, специфічні особливості у викладанні історії філософії, причому унормовані загальноросійськими духовно-академічними статутами. Конфесійний характер духовних академії, їх богословське спрямування, ревна опіка ствердженням "здорової філософії", відповідної віросповідним істинам православ'я, жорсткі регламентації і контроль щодо викладачів і студентів, монологічний характер викладання не надто сприяли розвиткові самостійної філософської творчості. Не випадково з десятка філософів, вихованих Київською духовною академією за майже сторічну історію її існування, переважна більшість залишила або стіни Академії, або заняття філософією. Крім того, необхідність неunikно дотримуватись системи координат православного теїзму у викладацькій і науковій практиці створювала й підігрівала характерний для духовно-академічних істориків філософії критичний запал, надаючи специфічного забарвлення їхнім лекційним курсам і науковим розвідкам.

Університети, як світські навчальні заклади, мали дещо більшу наукову свободу і ширші можливості фахового вдосконалення (наукові контакти, відрядження до європейських університетів і бібліотек та ін.). їхні статuti, за всієї обмеженості й подекуди відвертої реакційності, не так відчутно впливали на викладання філософських дисциплін, як статuti духовних академії. Водночас десятирічне вигнання філософії з університетських кафедр завдало величезної шкоди історико-філософському процесу, що тільки-но почав входити у нормальне русло. Втім, вже

наприкінці XIX ст. російські університети, оговтавшись від "руїни" та її наслідків, демонструють зразки серйозної філософської роботи. У Києві, де філософський тон з початку XIX ст. задавався вихованцями духовної академії, з середини 70-х років явно домінують університетські філософи. Введення практич-

ні Див.: *Христиана Баумейстера* Логика с латинского на российский язык переведенная лейб-гвардии полку сержантом и имп. Московского университета студентом Александром Павловым. - М., 1760. - 228 с.

2. Див.: *Христиана Баумейстера* Метафизика. Перевел с латинского языка лейбгвардии Измайловского полку квартирмейстер Александр Павлов. - М., 1764. - 256 с.

3. Див.: *Христиана Баумейстера* Нравоучительная философия в пользу благородного юношества переведена с латинского Сухопутного шляхетного калетского корпуса учителем Иваном Исаевым. - СПб., 1783. - 280 с; *Баумейстер Ф.Х.* Нравоучительная философия, содержащая естественное право, этику, политику, экономию и другие вещи, для знания нужные и полезные / Пер. с нем. проф. Дмитрий Синьковский. - М., 1788. - 324 с.

4. Див.: *Брукнер И.Я.* Сокращенная история философии от начала мира до нынешних времен, которую с французского языка перевел студент В. Колокольников. - М., 1785. - 442 с; *Иакова Бруккера* Критическая история философии, служащая руководством к прямому познанию ученой истории; изданная в пользу обучающегося российского юношества. Перевел М.Г.Гаврилов. - М., 1788. - 226 с.

5. Высочайше утвержденный проект устава духовных академий 1814 года 30 августа // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. - Отд. III. (1796-1869). - Т. IV (1813-1819). С предисловием, введением и примечаниями проф. прот. Ф.И.Титова. - К., 1913. - С. 104.

6. Там само. - С. 99.

7. Там само.

8. Там само. - С. 105.

9. Там само. - С. 104.

10. Там само.

11. Записка члена главного правления училищ Муравьева-Апостола о преподавании философии в духовных академиях [без року] // Центральный Государственный исторический архив Украины в м. Києві (далі - ЦДАІАК). - Ф. 711. - Оп. 3. - Од. зб. 4077. - Арк. 2.

12. *Аскоченский В.* История Киевской духовной академии по преобразовании ее в 1819 году. - СПб., 1863. - С. 18-19.

13. Предписания комиссии духовных училищ при Синоде в дополнение к училищному уставу 1833 г. - ЦДАІАК. - Ф. 711. - Оп. 2. - Од. зб. 1. - Арк. 1 звор.

14. *Шпет Г.Г.* Очерк развития русской философии // Шпет Г. Г. Сочинения. - М.: "Правда", 1989. - С. 66 - 67.

15. *Аскоченский В.* Вказ. праця. - С. 73-74.

16. Див.: [Скворцов И.М.]. Записки по философии, на латинском языке, 1823 г. - Институт рукопису НБУ. - ДА. - 339 Л (Муз. 449); *Його ж.* Historie philosophicorum

них занять, заохочення студентів до наукової роботи, створення Психологічної семінарії, перехід до предметної системи навчання значно поживляє і філософські, й історико-філософські студії в Університеті Св. Володимира. Але це вже предмет іншої розвідки...

systematum, 1822 г. - Там само. - 340 Л (Муз. 232); *Його ж.* Historia philosophicorum systematum, 1820-х гг. - Там само. - 341 Л (Муз. 233); *Його ж.* Критический взгляд на учение Платона: "О бессмертии души и о жизни будущей". - Там само. - 328 Л (Муз. 967).

17. Див.: *Brucker lac.* Historia critica philosophiae a mundi incunabulis ad nostram usque aetatum deducta. T. 1-4. - Lipsiae, 1742 -1744. *Brucker lac.* Institutiones historiae philosophiae. - Lipsiae, 1747.

18. Опыт о метафизическом начале философии. Сочинение бакалавра философских наук в Киевской Академии, священника *Иоанна Скворцова* // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. - Отд. III. (1796-1869). - Т. IV (1813-1819). - Цит. вид. - С. 741.

19. Там само. - С. 761.

20. Див. його: О философии Эшенмайера // Журнал министерства народного просвещения. - 1835. - № 8; О философии Плотина // Там само. - 1835. - № 10; Критическое обозрение кантовской "Религии в пределах одного разума" // Там само. - 1838. - Ч. 17; Христианское употребление философии или философия Григория Нисского // Труды Киевской духовной академии. - 1863. - Т. 3.

21. Записки по нравственной философии протоиерея Иоанна Скворцова // Сборник из лекций бывших профессоров Киевской духовной академии, архимандрита Иннокентия, протоиерея И.М.Скворцова, П.С.Авсенева (архимандрита Феофана) и Я.К.Амфитеатрова, изданных академиею по случаю пятидесятилетнего юбилея (1819-1869) ея. - К., 1869. - С. VII.

22. Там само. - С. И.

23. Там само. - С. V.

24. *Смирнов С.* История Московской духовной Академии. - М., 1876. - С. 177.

25. Див.: Воспоминания и автобиография одесского протоиерея Н. И. Соколова // Киевская старина. - 1906. - № 10. - С. 162.

26. *Лопухин А.Н.* Духовные светила XIX века. Иннокентий, архиепископ Херсонский // Вестник Ленинградской духовной академии. - 1990. - № 1. - С. 34.

27. Выписки из Нецаевского архива // Старина и новизна. - 1905. - Кн. 9. - С. 214.

28. Там само.

29. *Знаменский П.* История Казанской духовной академии за первый (дореформенный период) ее существования (1842 - 1870 годы). - Казань, 1892. - Вып. II. - С. 193.

30. *Новицкий ОМ.* Об упреках, делаемых философии в теоретическом и практическом отношении, их силе и важности // Журнал министерства народного просвещения. - 1838. - Ч. XVII. - С. 270-272.

31. Там само. - С. 291.

32. Там само. - С 292.
33. Там само. - С 327.
34. *Флоринский Я.* Сильвестр Сильвестрович Гогоцкий. Отгиск из журнала "Вера и разум" за 1889 г. - Б. д. - С. 9-Ю.
35. Там само. - С. 12.
36. Див.: *Юркевич ПД.* История греческой философии, из Зигварта. Т. 1. - Институт рукопису НБУ. - ДА. - 353 Л (Муз. 818 б). - № 9.
37. *Фоменко Кл. І.* Мої спогади про Памфила Даниловича Юркевича // Хроніка 2000. - 1997. - Вип. 17-18. - С. 141.
38. Див.: *Швеглер А* История философии. Пер. с нем. 5е изд. / Под ред. *ПДЮркевича*, проф. Московского ун-та. - М., 1864. - Вып. I. Древняя философия. - 168 с. - Вып. II. Новая философия. - 211 с.
39. Див.: *Ткачук МЛ.* Київська академічна філософія XIX - початку XX ст.: методологічні проблеми дослідження. - К.: ЗАТ "Віпол", 2000. - С. 187-188, 191-293.
40. Там само. - С 194.
41. Высокопреосвященный архиепископ Иероним Экземплярский (1836 - 1905). Биографический очерк, некоторые статьи и несколько проповедей усопшего владыки. - К., 1906. - С. 71.
42. Там само. - С. 72.
43. Там само. - С. 80.
44. Донесение второго испытательного комитета об испытании, проведенном им 14, 16, 19 и 22 июня текущего года студентов [Киевской Духовной Академии XXI курса по предметам метафизики, психологии и педагогики, по языкам немецкому и греческому... // *Ткачук МЛ.* Вказ. праця. - С. 214.
45. Предложения киевского и галицкого митрополита об улучшении преподавания истории философии в [Киевской духовной] Академии // Там само. - С. 189.
46. Там само.
47. Там само.
48. Устав Православных Духовных Академий 1869 г. - Б. д. - С. 1.
49. Див., зокрема: Дело относительно порядка преподавания предметов в текущем 1870/71 учебном году. - ЦДІАК. - Ф. 711. - Оп. 3. - Од. зб. 775. - Арк. 2. Представление проф. Линицкого и доц. Кудрявцева о порядке распределения лекций по истории философии. 16 авг. 1902 г. - Там само. - Од. зб. 2635. - Арк. 1.
50. Див.: *Новицкий О.М.* Очерк индийской философии // Журнал министерства народного просвещения. - 1844. - Ч. 41; 43. - 1846. - Ч. 52. *Його ж.* Постепенное развитие древних философских учений в связи с развитием языческих верований: В IV ч. - К., 1860-1861.
51. [*Юркевич П.*] Показание уроков по истории философии, преподаваемых студентами Киевской Духовной Академии XVII курса в течение первой половины 1851/52 учебного года // *Ткачук МЛ.* Вказ. праця. - С. 187.
52. [*Троицкий М.*]. Обзор уроков по истории древней философии и педагогике, преподаваемых студентам Киевской Духовной Академии, XXI курса, за 1859/60 и 60/61 учебные академические годы // Там само. - С. 199.
53. Программы преподаваемого на 1859-1960 и 1861-1862 уч. годы. - ЦДІАК. - Ф. 711. - Оп. 3. - Од. зб. 626. - Арк. 81.
54. Див. його: Обзор философских учений. - К., 1874.
55. *Линицкий П.* Положение и нужды нашего духовного, преимущественно высшего, образования. - Харьков, 1897. - С. 9.
56. Там само. - С. 8.
57. Там само. - С. 9.
58. Там само. - С. 32.
59. Див.: Устав и штаты православных Духовных Академий, высочайше утвержденные 20 апреля 1884 г. - К., 1884.
60. Див.: *Рибинский В.* До історії Київської духовної академії. Курс 1887 - 1891 рр. Спогади // Хроніка 2000. - 1997. - Вип. 17-18. - С. 157.
61. Там само. - С. 158.
62. Див.: Устав Православных Духовных Академий. - К., 1910.
63. Там само. - С. 40.
64. Там само. - С. 51.
65. Там само. - С. 50.
66. Там само.
67. Там само. - С. 51.
68. Там само.

Maryna Tkachuk

HOW STUDIED A HISTORY OF PHILOSOPHY IN KYIV SPIRITUAL ACADEMY OF XIX - BEGINNING XX CENTURIES

The article is devoted to the analysis of features of operation of a history of philosophy as educational discipline in Kiev Spiritual Academy - one from major philosophical centres of east slavs.